

פרויקט בן-יהודה זקוק לעזרתכם. לחצו כאן לפרטים.

ספרי לנו מה שגוי

דואל:

זכרו שאין משמעות למספרי שורה או עמוד בטקסט רציף באינטרנט. אנא ציינו מספר פסקה, ו/או העתיקו כמה מלים סביב כל שגיאה, כדי להקל עלינו למצוא את הטעון תיקון.

רשימת הגהות:

נודיע לך בדואל כשנעיין בהגהות ונתקן את הטקסט.

שלח

נשמע לשמוע מה אהבת

דואל:

ההמלצה שלך:

(אנו מפרסמים המלצות ביומן הרשת שלנו)

[YouTube](#) - פרויקט בן-יהודה: [בפייסבוק](#) | [ב](#)

[יומן הרשת של פרויקט בן-יהודה](#)

שלח

זכרונות קוטיק – פרק עשרים-ואחד

[לתוכן הענינים](#)

© כל הזכויות שמורות. החומר מובא ברשות בעלי הזכויות.

פרק עשרים-ואחד

- המנשר לשחרור האיכרים - הלקאות האיכרים -
- השפעת המנשר על חיי הפריצים - זמנים קשים
- ליהודים - סבי והפריצים - ההתקוממות הפולנית -

"רוסיה נכבשה" - המורדים הפולנים - יחסם של
 המורדים הפולנים אל היהודים - אוגיסקי - דיכוי
 המרד - נקמת האיכרים

בשנת תרל"א (1861) פורסם המנשר המפורסם על שחרור האיכרים.^[1]
 הוחלט על כך בשבת, ובעצם אותו היום הגיע האיספראוויניק לקאמניץ. ביום
 ראשון, בשעה שתים-עשרה, שעה שהשוק המה איכרים, באו למקום
 האיספראוויניק, האססור והקלויץ'-ווייט, שהחזיק מין "מצילתיים" מנחשת ותופף
 עליהן בפטישו. כאשר נתקלו כל האיכרים קרא בפניהם האיספראוויניק את
 המנשר.^[2]

אחרי ההכרזה חזרו האיכרים לביתם. לעבוד כבר לא רצו, אף שעל פי
 המנשר היו חייבים לעבוד במשך כל הקיץ. הם לא רצו לחכות עד לאחר הקיץ.
 הפריץ אינו רשאי עוד להלקותם, והם התמרדו.

הפריצים דיווחו על כך לאיספראוויניק, והלה הגיע לקאמניץ עם גדוד
 חיילים. הוא שלח את החיילים עם הדסיאטניקים כדי שיביאו את האיכרים מן
 הכפרים, ואחר כך שלח עגלה אל היער כדי להביא משם זרדים למלקות.
 האיספראוויניק שאל את האיכרים האם הם מוכנים לעבוד בקיץ. תשובתם היתה
 שלילית. ואז החלו להלקות, באמצע השוק, שלושה איכרים בבת אחת. את
 הקולות אפשר היה לשמוע ממרחק של מיל. ההלקאות נמשכו שעה ארוכה, עד
 שהאיכרים אמרו שהם אכן מסכימים לעבוד.

אבל גדול ירד על הפריצים. אין זה דבר של מה בכך; בבת אחת איבדו את
 כל הצמיתים שלהם, שעד אז עבדו בשבילם בפרך כמו סוסים, כמו חמורים,
 ונתנו להם כל כך הרבה דם, יזע ועבודה.

באותם ימים, מה שהיה רע לפריץ, היה רע, לפחות בחלקו, גם ליהודים.
 כמעט כולם התפרנסו מן הפריץ, ועתה השפיע כל זה גם עליהם. מילא הפריצים
 - כפריצים נותר בידם "משהו" גם לאחר "חורבן" שכזה. אבל ליהודים היו אלה
 באמת זמנים איומים ונוראים. עתה העסיקו אותם שאלות גורליות: מה עושים?
 לאן פונים? לאן הולכים? השאלות האלה ניצבו לא רק בפני העניים, אלא גם
 בפני האמידים, שקודם לכן נהנו מחיי שפע ולא ידעו כל צער. דווקא בפני
 העשירים ניצבה השאלה החדשה במלוא חריפותה.

וכך נמשכה הדלות, ומשפחות יהודיות רבות הגיעו עד פת לחם. אלה שעוד
 נותר להם מעט כסף, אכלו מחסכונוניהם, ולאלה שלא נותר כסף - לא היה
 אפילו לחם לאכול. נדמה היה אז כי מעיין הפרנסות היהודיות, שממנו ניזונו
 יהודים במשך מאות בשנים, יבש לגמרי, והסיכוי למצוא פרנסות חדשות קטן,

ואולי לא קיים כלל. נדמה היה שהכול אבוד לנצח.^[3]

גם הפריצים חשו כך, והיו בהם כאלה שלא בושו לבכות ולהזיל דמעות. עסקים נותרו עתה רק בידי בעלי בתי המרזח, שגם קודם לכן התפרנסו מן האיכרים, שנהגו לבוא בימי ראשון לשוק כדי למכור משהו ולהשתכר. דווקא עכשיו גדלה הכנסתם, שכן האיכרים יכלו להרשות לעצמם לשנות יותר י"ש. הם כבר לא חששו מן הפריצים שמא ילקו אותם אם יישארו בשכרותם גם ביום שני. אבל לא כל בני ישראל הם בעלי בתי מרזח; ולמרות זאת האיכרים היו לעזר לא רק לבעלי המסבאות.

כשהגיע החורף הראשון לחירותם לא היה לאיכרים מה לעשות. האיכרים החלו ללמוד מלאכות שונות כמו עשיית חביות, קדרות וכדומה, ואילו האיכרות עסקו בטווייה וארגו מגבות, מפות שולחן, בדים לחצאיות, וכך התחילו להרוויח כסף. ביום ראשון, כשהגיעו האיכרות לשוק, הן החלו אט-אט לקנות דברי מותרות כגון סרטי בד צבעוני, חרוזי זכוכית או מטפחות. לעתים קרובות אף הרשו לעצמם האיכרים לנעול מגפיים במקום הסנדלים הישנים.^[4] אט-אט נוספו כשלושים חנויות חדשות בקאמניץ. כל מי שהיה לו בית, פתח בו מסבאה וחי ממנה בדוחק. ברור שאותם יהודים, שפרנסתם היתה רק על הפריצים, נותרו בלא שום מקור פרנסה.

כעבור שנה, בתרל"ב, נסעה על פני המדינה ועדה ממשלתית, כדי לחלק את האדמות בין האיכרים ולאשר לכל איכר את ההלוואה הידועה, שעליו להחזירה לקופת האוצר בתוך ארבעים שנה.^[5] עתה באה הרעה גם על אותם יהודים מעטים, שכאמור, עד כה נהנו מחיים טובים וממעמד של נגידים. הם הפסיקו לחיות חיי רווחה, והסוחרים, שמכרו דברי מותרות לפריצים, נותרו עם כל סחורתם; לך ותזרוק הכול לרחוב...

סבא נסע אל הפריצים ל"ניחום אבלים". הם, נעבעך, הושלכו מן השמים לארץ. בעיקר התקשו נשותיהם לשאת זאת. וכי דבר קטן הוא, שיקחו מהן את השלטון?! הן ממש מיררו בבכי. למען האמת, מה שהכעיס את הפריצים יותר מכול היו האיכרים, שעד אז זחלו על הארץ והתרפסו לפניהם. הפריץ רשאי היה להלקות משפחה שלמה, אב ואם, בנים וכלות, בנות וחתנים, ואת כולם בבת אחת ובבית אחד, ואחרי כן עוד קמו האיכרים המוכים, נישקו את רגליו וביקשו סליחה. ועכשיו, אותם איכרים יהלכו חופשים ועליזים ואסור יהיה אפילו לנגוע בהם באצבע. אפילו הצלפה אחת! ואם לאיכר לא יהיה חשק, הוא אפילו לא חייב להסיר את הכובע בפני הפריץ. הפריץ יאלץ לבקש ממנו להסכים ולעבד את שדותיו תמורת תשלום, וכל כמה שהאיכר ידרוש יהיה עליו לשלם.

אבל סבא ניחם אותם ואמר, שזה באמת "איום ונורא", אבל זו רק ההתחלה והם עוד יתרגלו. "עדיין יש לכם די רכוש, ועדיין יש לכם די אדמות" - הוא הרגיע אותם. "אמנם צריך יהיה לשלם לאיכרים תמורת עבודתם. אבל זה מפחיד רק בהתחלה. תאמינו לי, הם יישארו אותם עבדים כפי שהיו קודם. עכשיו הקופיקה תהיה אדונם והם יזחלו לפניכם על ארבע."

"אדרבה, לפי דעתי, - הוסיף סבא "לנחם" - "לפריצים גם תצמח טובה משחרור האיכרים. אתם תתחילו לחיות עכשיו בצורה קצת יותר יציבה, תנהלו בכוחות עצמכם את אחוזותיכם, תהיו בעצמכם בכל מקום ותפקחו עין על העובדים שלא יגנבו מכם. לא תשחקו בקלפים, לא תערכו נשפים מיותרים וריקנים. חייכם יהיו מעתה הרבה יותר טובים."

דברי אהרן-לייזר הרגיעו אותם מעט. הם חשו בצדק שבדבריו. פריצים אחרים, שלא יכלו להשלים עם השינוי, קראו במיוחד לסבא כדי שקצת ירגיע אותם. וכך הוא נסע בין כל הפריצים, במשך כמעט שנה שלמה, ניחם אותם וניסה להקל במקצת על לבם. אבל לדבר אתם על עסקיו שלו לא מצא סבא עוז. במשך כל השנה לא עשה שום עסק. אצל כמה מן הפריצים העניים אפילו השאיר קצת מכספו עד שירגעו הרוחות.

גם אצלנו במשפחה התחילו להרגיש בזמנים הרעים. שום עסק לא נותר בידינו לבד מן החכירה, וממנה צריכה היתה להתקיים משפחה בת כשישים נפשות.

בראשית שנת 1863 פרצו התקוממויות ברחבי פולין וליטא. ליהודים היה זה אסון של ממש. הפריצים ובני השלכטה^[6] יצאו אל היערות בחבורות חמושות והתחילו "לכבוש" את העיירות הקטנות שלא דרכה בהן רגלו של חייל רוסי. כשנכנסו לעיירה, הסירו, קודם כול, את הנשר הרוסי מבנייני השלטון המחוזי,^[7] תלו במקומו את סמליה של פולין,^[8] ואגב כך צעקו: "רוסיה נכבשה".^[9] אל היהודים התייחסו הפריצים-המהפכנים "בצורה מיוחדת".

פחד נפל על היהודים שבעיירה. כולם פחדו לצאת לרחוב. יהודי שהלך ברחוב ונתקל בחייל פולני - כלומר אציל, ואפילו לא קצין, אלא רק מי שהיה פעם פריץ - צריך היה למהר ולהסיר בפניו את הכובע ולקוד בהכנעה. ואם היה זה קצין - על אחת כמה וכמה. אז צריך היה ליפול על ארבע ולהשתחוות. אם משהו בהשתחוותו של היהודי לא כל כך מצא חן בעיני הפריץ, גררו אותו בזקנו והביאוהו אל הפולקובניק^[10] כדי שישפוט אותו. בינתיים לעגו לו על ציציותיו ועל זקנו ופיאותיו, קרעו את בגדיו, הפילו אותו ארצה והשפילוהו. היהודי צריך

היה לעמוד בכל זה, עד שהפולקובניק ציווה להרפות מן הז'יד, וגם אז עדיין נאלץ היהודי להישבע על אתר שאכן ישמור אמונים לשלטון הפולני.

המורדים לא נשארו זמן רב בעיירה. כעבור יומיים או שלושה הגיעו חיילים רוסים, קוזקים וארטילריה, והפריצים נסו על נפשם. רבים מהם מצאו מסתור אצל יהודים - בעליות גג, במרתפים, ב'חממות' לתרנגולות,^[11] בתנורים. הפריצים המסתתרים, שחששו שהיהודים יגלו את מקום מחבואם בלחץ החיילים, לקחו עמם ללולים, או לעליות הגג ולחורים שבהם התחבאו, גם יהודי כבן ערובה. אין זו סתם אגדה - הפריצים, ששכבו באותם חורים נסתרים יחד עם בן הערובה היהודי, דרשו ממנו להסיר את כובעו ולשכב בגילוי ראש, שהרי הוא שוכב בנוכחותו של פריץ! אסור היה לו אפילו לכסות את ראשו בכיפה.^[12]

הצבא הרוסי ערך מצוד אחר הפריצים, תלה והרס, אבל לחסל אותם לחלוטין היה קשה למדי. כשעזבו החיילים הרוסים את העיר, מיד שבו והופיעו חבורות פריצים חדשות. במשך כל השנה התנהלה המלחמה בין הרוסים לפולנים.

על האיכרים נפלו אימה ופחד מעצם המחשבה שהפולנים יכבשו את רוסיה. הם חששו שאם זה אכן יקרה, תונהג שוב הצמיתות. הם גם חששו לצאת מן הכפר, שמא יגייסו אותם בכוח להתקוממות. אלא שהפריצים לא לקחו את האיכרים; הם לא סמכו עליהם. חטפו רק כמה איכרים בודדים, שבמקרה עברו בדרך או ביער, ונתנו להם עבודות צדדיות, אבל אף פעם לא נתנו להם נשק.

מבחינתם של היהודים היה המצב גרוע לאין שיעור. יהודי שנתפס, שעה שהסתובב בין האחוזות או כשיצא להביא את לחמו מאיזשהו מקום, התנסה בחוויות מפחידות עד מוות. קודם כול אמרו לו שייתלו אותו, אחר כך לעגו ל'יהודון', וכשנסתיימה המהתלה לקחו חבל, הידקוהו לאט לצווארו ופקדו עליו לומר וידוי,^[13] ובאותו זמן, כמובן, התגלגלו על הארץ מרוב צחוק.

היהודי אמר וידוי לקול צחוקם החייתי. כל זה התנהל באיטיות מפחידה ובאכזריות, כמו באינקוויזיציה. לאחר כמה שעות, כאשר סיים היהודי את הווידוי, ונהרות של דמע זלגו מעיניו, וכבר אזל הכוח לבכות, הסירו את החבל מראשו ואמרו: "ז'יד, הרי אתה יודע שאנחנו אנשים טובים. האם באמת חשבת שנתלה אותך? את זה יכולים לעשות הרוסים,^[14] אבל לא אנחנו, הפולנים. תישבע, האם תהיה נאמן לנו? אם תפגוש בדרך חיילים רוסים, שלא תעז לספר להם שאנחנו כאן. ועכשיו לך!..." היהודי שנחטף היה חוזר הביתה, פניו כפני מת,

בלי טיפת חיים. מראהו הפחיד את אישתו וילדיו עד מוות. היו כאלה שכעבור זמן קצר מתו מן "המשחק" הזה של הפולנים "הטובים".

וכך התנהלה המערכה: אם מספרם של הפולנים היה פי שלושה או פי ארבעה ממספר הרוסים, כי אז היה זה קרב קשה, שנמשך עד שהרוסים, כמו צבא רגיל, ניצחו את הפולנים או לקחו אותם בשבי. אם מספר הפולנים לא היה יותר גדול, לא נמשך הקרב זמן רב. הפולנים נכנעו או ברחו מיד. לעתים פשטו הרוסים על יער שלם, כיתרוהו, ואחר כך לקחו את כל הפולנים בשבי.

לא הרחק מאתנו, ליד העיירה צ'רנבצ'ין^[15], תפסו הפולנים יהודי וכמנהגם קשרו חבל לצווארו. באותה שעה ממש הגיע למקום בטליון^[16] של חיילים רוסים עם אסקדרון^[17] קוזקים. הפולנים מנו רק כמה מאות, בתוכם פריצים חשובים ויחסנים. הרוסים כיתרו אותם וכשהתקרבו ראו שהפולנים מתכוונים לתלות יהודי. מיד שחררו את היהודי מן החבל, והפולקובניק הרוסי שאל את הפולקובניק הפולני: "על מה רצית לתלות את היהודי?"

"סתם רצינו להשתעשע" - השיב הפולקובניק הפולני.

עתה, כמובן, רצה הפולקובניק הרוסי להשתעשע סתם כך עם הפולקובניק הפולני...

הגנרל מוראוויוב נהיה לדיקטטור של כל אזור ליטא^[18]. כל הפריצים השבויים הולקו, נתלו, נורו או שהושלכו לבתי סוהר ולמרתפים טחובים, שלתוכם הכניסו עכברים וחולדות. עינו אותם כל כך, עד שאיש מהם לא החזיק מעמד יותר משלושה חודשים.

ביער צ'מֶרִי, עשר ויורסטאות מקאמניץ, היה מחנה גדול של פולנים. במחנה זה שהה באותו זמן מנהיג המורדים, שכבר הזכרתי פעם, הפריץ אוגינסקי, עם כל פמלייתו וביניהם האצילים הגדולים של ליטא. אוגינסקי היה מועמד לכס המלכות של פולין^[19].

והנה נפוצה שמועה מאיזשהו מקום: אחרי ראש השנה, כאשר ייכנסו הפולנים לקאמניץ בשעת "כל נדרי", הם ישחטו את כל היהודים בבית הכנסת ובבתי המדרש, כמו בימי חִמְלִינְצִיק, בגזירות ת"ח^[20]. נורא פחדו מזה. אבל סבא, אהרן-לייזר, הרגיע, פחות או יותר, את הציבור. "עדיין לא שמענו" - טען בפניהם - "שהפולנים מתנכלים ליהודים. אמנם הם מטילים לפעמים אימת מוות על יהודים, אבל הם לא רוצחים, בשום אופן לא. שלא תאמינו בזה. הם אמנם מאוד גאים, זה נכון..."

אחר כך הגיעו שני גדודים^[21] רוסיים ובראשם פולקובניק נודע, שנשלח במיוחד מפטרבורג כדי לתפוס את אוגינסקי. זה האחרון הצטיין במאבקו ברוסים, ואפילו היהודים שגרו באזורים שבהם נתלקח המרד מספרים עליו אגדות. הפולקובניק הרוסי ביקש לתפסו חי - לזה כנראה קיוו בפטרבורג. ואז פרץ הקרב ביער צ'מרי. את קולות הירי שמענו בקאמניץ. הקרב נמשך זמן רב והוכרע בניצחונם של הרוסים. אבל אוגינסקי נמלט. הצבא הרוסי מצא את חרביו, ואני עצמי ראיתי אותה. זו היתה חרב יוצאת דופן, לא גדולה במיוחד, חצי סהר, כמו מגל יפה משובץ בפנינים גדולות. הפולקובניק הרוסי לקח אותה.

הפולקובניק עם שני הגדודים וארבעת האסקדרונים של הקוזקים שבפיקודו המשיכו לדלוק אחרי אוגינסקי עד לפינסק^[23] שם פרץ קרב חדש. הפולנים נחלו תבוסה ואוגינסקי שוב ברח. הוא מצא מקלט אצל אחד האיכרים בכפר, ונתן לו אלף רובל כדי שיחביא אותו אצלו. האיכר הסתיר אותו בתוך תנור, ומיד שלח להודיע לצבא הרוסי שבפינסק, כי אוגינסקי מסתתר בביתו. למחרת לקחו אותו מבית האיכר. אבל בטרם נתפס הספיק לקרוע שטרות בשווי של מאתיים אלף רובל שהיו ברשותו. כך נלכד אוגינסקי והובא לפטרבורג. לאחר תפיסתו איבדו הפולנים את אומץ לבם. הם לא היו מסוגלים עוד לארגן צבא גדול במקום אחד. רק ביערות נותרו קבוצות קטנות וכך הצליח מוראוויוב למגרם.

לדודי, בנו של ר' ליפע^[24], היה בן שנישא בסמיאטיץ והתגורר שם. והנה נפוצה שמועה על אלף וחמש מאות פולנים שהגיעו למקום. כנהוג, הם החליפו את סמלי הנשרים וכבר "כבשו" את רוסיה. בתוך זמן קצר הגיע גדוד חיילים עם קוזקים, שכיתרו את סמיאטיץ וירו בכולם, יהודים ופולנים כאחד. השמועה הזאת עשתה לה כנפיים ועל ביתו של הדוד ירד אבל גדול. הדוד סיכן את נפשו ונסע לסמיאטיץ. הוא הגיע לשם יומיים לאחר הקרב. המראה שנגלה לעיניו כאשר נכנס לעיר, אכן דמה לשמועה. המקום היה כולו שרוי בתוהו ובוהו, ונפש חיה לא נראתה. על כל צעד ושעל התגוללו גוויות של הרוגים פולנים, מקצתם עדיין מפרפרים. הוא התקדם קצת וראה יהודי משוטט. הוא שאל אותו, כשהוא מפוחד עד מוות: "היכן כל תושבי סמיאטיץ?"

"כולם בבית הקברות" - ענה היהודי.

היהודי הוביל אותו לבית הקברות ושם הוא מצא את בנו עם אישתו וילדיו. וכך היה סיפור המעשה: הצבא הרוסי כיתר את העיר, והפולנים, שראו את הרוסים, כלל לא נלחמו. הפולקובניק ציווה על כל תושבי העיר לעזוב את בתיהם ולצאת לבית הקברות. היהודים הלכו אפוא לבית הקברות שלהם

והפרבוסלבים לבית הקברות שלהם. לאחר מכן החל הקרב ובו נהרגו כל הפולנים עד האחרון שבהם. הפולקובניק נצטווה שלא לקחת שבויים, שכן כל בתי הסוהר כבר מלאים עד אפס מקום. עדיף להרוג.

התושבים חיכו בבית הקברות עד שהפולקובניק יתיר להם לשוב לבתיהם. כעבור שלושה ימים הוא הורה להם לחזור הביתה. הדוד סיפר שאיש לא נפגע. רק יהודי אחד נהרג - ר' דוד הנדיב, שעליו כבר כתבתי.^[25]

הפולנים לחמו בגבורה ובאומץ לב רב. כשחזרו היהודים מבית הקברות הם ראו הרוגים ופצועים פולנים מוטלים על האדמה. פולני אחד - כך סיפר הדוד - שכב על הקרקע ובטנו שסועה. הוא גסס, ואף על פי כן לחש בשארית כוחותיו: "אני לא נכנע."^[26]

מוראוויוב שיגר לכל מחוז שני קצינים - מושלים צבאיים. כל קצין כזה נסע מוקף בסוטניה^[27] של קוזקים ועם מרכבה עמוסה בנשק. כך נסע על פני כל האחוזה כדי לבדוק מי מן הפריצים נמצא בביתו ומי לא. אם לא נמצא הפריץ - היכו הקוזקים את אישתו ובנותיו, כדי שיגלו היכן הוא נמצא.^[28] הקצינים החזיקו ברשותם מדליות שקיבלו ממוראוויוב כדי להעניקן לאותם פריצים שיספרו היכן מסתתרות כנופיות הפולנים.

בהתחלה, כאמור, פחדו האיכרים מן הפולנים. הם פחדו לצאת מן הכפר, שמא יקחו אותם הפולנים בכוח לשדה הקרב. אבל לבסוף, מספרם של הלוחמים הפולנים הלך ופחת, ואלה ששרדו פחדו לשוב לביתם - הם כבר סומנו בידי המושל הצבאי, ועל כן בחרו להישאר ביער. או אז מצאו האיכרים שעת כושר לנקום בפריצים. בשעת לילה מצאו את הפריץ שלהם, גררו אותו מן המיטה, כפתוהו וחבטו בו. אחר כך הביאוהו אל המושל הצבאי וסיפרו שמצאו אותו ביער. על מה שעוללו לפריץ אין צורך להרבות במילים.

ככה נקמו האיכרים בפריצים שלהם. רבים מן הפריצים נפלו בידי האיכרים, צמיתיהם לשעבר, והללו עשו בהם ככל שרצו. פריצים רבים חוסלו: נתלו, נורו, עונו, נקצצו, גורשו לסיביר ולכל השדים והרוחות. אחוזות רבות הוחרמו וקצינים רוסים קנו רכוש עצום תמורת מאה רובל. אחוזה, שאחר כך שילמו תמורת חכירתה שלושת אלפים רובל לשנה, עלתה לרוסי סכום אפסי ולעתים גם זה לא. חורבנם של הפולנים היה אחד מן האירועים האיומים במאות השנים האחרונות.

לתוכן הענינים

לדף הראשי של פרויקט בן-יהודה

[1] על הרקע לשחרור האיכרים ועל הרפורמות שערך הצאר אלכסנדר השני, ראו: ו"א קליוצ'בסקי, דברי ימי רוסיה, ג, תל-אביב 1978, עמ' 392-409.

[2] המנשר אכן פורסם ב-19 בפברואר 1861, שחל ביום ראשון. תאריך זה הוא על פי הלוח היוליאני, שהיה אז בשימוש ברוסיה הצארית. על פי הלוח הגרגוריאני - המאה בשנים-עשר יום ליוליאני - היה זה ב-3 במרס 1861.

[3] על תחושת התמוטטות הסדר הכלכלי הישן בשנות השישים ועל הרקע לה (ביטול המכסים בין רוסיה לפולין, הכישלון במלחמת קרים, שחרור האיכרים, המרד הפו התפתחות רשת מסילות הברזל ועוד), ראו: י' סלוצקי, העיתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה, ירושלים תשל"א, עמ' 19-21.

[4] במקור: "לאַפטיעס"; והכוונה לסנדלים פשוטים הקלועים מענפי ערבה, דקל או חבלים; השוו: "בכפר יתהלכו [האיכרים] יחפים גם על פני השלג והכפור ולא יצטננו... בדרכם ובבואם העירה שמו ברגליהם אנפילאות גמי במדת כף רגל קלועות כעין נעלים, ממולאים בבליי סחבות וחוחות משרגות ומחוחות מכף רגליהם עד ברכיהם, וקשורות היטב ל תזחנה ביתרים דקים. מה יפו פעמיהם בנעלים האלה - זאת ישווה לו הקורא בדמיונו" (צ"ה ליפשיץ, מדור לדור, ווארשא תרס"א, עמ' 28).

[5] על פי עקרונות תכנית הרפורמה היה על המלך לשחרר את האיכרים-הצמיתים יחד עם אדמתם. האדמה תוקצה לאיכרים לתמיד, כדי שיוכלו, באמצעות עבודתם בה, לעב בתשלומים המסוימים המקומיים והממלכתיים. הקרקעות אכן חולקו, בדרך כלל, מתוך הסכמה בין האיכרים לבין הבעלים, ואת תמורתן התחייבו האיכרים לשלם לבעלים בכסף או בעבוד האיכרים לא יכלו, כמובן, לשלם מיד את התמורה, והממשלה העניקה להם הלוואות מיוחדות שאותן היו צריכים להחזיר בתוך ארבעים ותשע שנה (ולא ארבעים, כפי שכותב קוטיי ובריבית של שישה אחוז. עד הסדרת התשלום לבעל הקרקע היו האיכרים צמודים לקרקע ונתונים למרותם ולפיקוחם של הבעלים. ראו: דברי ימי רוסיה (לעיל, הערה 1), עמ' 399-406.

[6] שלכטה - ראו לעיל, פרק א, הערה 14.

[7] במקור, על פי הרוסית: "וואַלאַסט" (volost), שהוא מרכז השלטון הכפרי. בניין זה כונה בלשון המשכילים: "בית פקידות האיכרים". ראו: *Dictionary of Russian Historical Terms from the Eleventh Century to 1917*, Compiled by S.G. Pushkarev et al., New Haven & London 1970, p. 179-181

[8] הנשר הדו-ראשי היה מסמלי השלטון הרוסי. הפולנים שהסירוהו תלו את שלטיהם שלהם, שגם בהם צויר נשר דו-ראשי לבן. ש"י עגנון היטיב לתאר חיזיון דומה, אך מנקו מבטם של יהודי בוציאץ', שנאלצו להחליף את הנשר שבראש מנורת בית הכנסת, על פי השלטון המתחלף: "ויעשו נשר נחושת קלל. ובדיל רב שמו בנחושת למען היות לנשר מראה כמרו נשר לבן, כי נשר לבן סמל פולין... ויאמרו עתה תדע פולין כי דבקים אנו בארצנו ובמולדתנו ארץ פולין, כי מאהבתנו את מולדתנו העמדנו סמל פולין בבית תפילתנו... ויהי בנפול פולין ל שכניה אשר חילקו את ארצה... ותפול ביטשאטש בידי אוסטרייך... וימחר גבאי בית הכנסת ויקח את הפטיש אשר יכה בו השמש להעיר ישנים לעבודת הבוקר. וינף הגבאי את הפטיש הנשר הלבן. ויך את הנשר בפטיש... ויסר את סמל פולין מבית האלקים. ויאמרו השרים, היטבת לעשות... ויצוו שרי הצבא לשום נשר בעל שני ראשים תחת הנשר אשר הסירו. כי נשר ב שני ראשים נשר אוסטרייך" (ש"י עגנון, עיר ומלוואה, ירושלים ותל-אביב תשל"ג, עמ' 32-33).

[9] "רוסיה נכבשה" - במקור, מפולנית: "וואַזיענטאָ ראָסיאַ" (Wzieta Rosja).

[10] פולקובניק (polkovnik) - קולונל (דרגה המקבילה לאלוף-משנה). ראו: *Dictionary of Russian Historical Terms* (לעיל, הערה 7), עמ' 91.

[11] במקור: "אין די פּאַפּיעצן פֿאַר הינער"; ומשמעו: תנור (מפולנית: piec) ששימש לחימום תרנגולות. בבתים רבים היה מותקן מתחת לתנור ולרצפת הבית מעין לול שבו שיי

את התרנגולות, השוו: "אשר מן הלול בירכתי התנור מתחת, ירדפו התרנגולים האזרחים באף את הגרים האלה, ועלו בלילות, אלה מזה במרומי התנור בכרכובו אצל החתול הרובץ שו (מדור לדור [לעיל, הערה 4], עמ' 45).

[121] השוו: S.W. Baron, *The Russian Jew under Tsars and Soviets*, New York 1964, p. 41. ראו גם: י' גלאטשטיין, כְּשִׁיאֵשׁ נִסֵּעַ, תרגם: ד' מירון, תל-אב תשנ"ד, עמ' 70.

[131] יודיו - תפילה הנאמרת על ידי אדם הנוטה למות ובה הוא מתחרט על חטאיו, על פי הנאמר במשנה: "אומרים לו: התודה, שכן דרך המומתין מתודין, שכל המתודה יש לו ח לעולם הבא... ואם אינו יודע להתודות, אומרים לו: אמור 'תהא מיתתי כפרה על כל עונותי' (סנהדרין, פ"ו מ"ב); וראו: שלחן ערוך, יורה דעה, סימן שלח.

[141] תיאור מזעזע של תליית יהודי שנחשד בסיוע למורדים הפולנים הביא יוסף אופטושו ברומן "1863", תל-אביב תרפ"ט, עמ' 186-188.

[151] צ'רנביץ (Czerniawczyce) - עיירה בפלך גרודנה, כעשרים ק"מ מדרום-מזרח לקאמניץ. ראו: *ownik geograficzny Królestwa Polskiego*, 1, Warszawa 1880, pp. 819-820; ש' ספקטור (עורך), פנקס הקהילות: פולין, ה, ווהלין ופולסיה, ירושלים תש"ן, עמ' 305.

[161] בטליון - מצרפתית: bataillon. יחידה צבאית של כחמש מאות חיילים, המורכבת מפלוגות רגלים, פרשים וארטילריה. בגדוד רוסי (רגימנט; ראו להלן, הערה 21) היו ארב בטליונים. ראו: *Dictionary of Russian Historical Terms* (לעיל, הערה 7), עמ' 91.

[171] אסקדרון (מאיטלקית: squadrone) - יחידת פרשים בת כמאה וחמישים איש. גדוד פרשים בצבא הרוסי מנה שישה אסקדרונים. ראו: *ctionary of Russian Historical Terms*, שם.

[181] לתיאורו של קוטיק השוו: א' צונזער, "מיין אייגן לעבן", בתוך: אליקום צונזערס ווערק, ב, ניו-יאָרק 1964, עמ' 687-688; א"א פרידמן, ספר הזכרונות (תרי"ח-תרפ" תל-אביב תרפ"ו, עמ' 37-38. על מוראוויוב, ראו לעיל, פרק ה, הערה 19.

[191] עובדה זו איננה נכונה. על הקרבות ביער צ'מרי ועל אוגינסקי, ראו לעיל פרק ה, סמוך להערות 16-17.

[201] גזירות ת"ח - בשנים ת"ח-ת"ט (1648-1649) פרצו מהומות דמים ברוב חלקיה של פולין, כאשר האוקראינים, בהנהגתו של בוגדן חמילניצקי, התקוממו כנגד אדוניו הפולנים. במהלך המרד נהרגו ונפצעו עשרות אלפי יהודים ומאות קהילות נהרסו עד היסוד. אירועים אלו נחרטו בזיכרון היהודי עד לשואה כחוויה טראומטית וכניסיון אכזרי להשמדת הו היהודי. סיפורי זוועה על שחיטת יהודים בבתי הכנסת סופרו בידי ניצולים ותועדו בכרונקות ובתפילות, כך למשל הריגת שלוש מאות יהודים בבית הכנסת בפולנאה (נתן נטע הנובר, מצולה, תל-אביב תש"ה, עמ' 47-48), בנארול (שם, עמ' 64), ועוד. על מקומן של הגזירות בתודעה ההיסטורית, ראו: י' רבא, בין זיכרון להכחשה - גזירות ת"ח ות"ט ברשימות בני הז ובראי הכתיבה ההיסטורית, תל-אביב תשנ"ד.

[211] במקור: "צוויי פֶּאָלקן". פולק (polk) או רגימנט היתה היחידה הבסיסית בחיל הרגלים הרוסי. במאה הי"ט היא כללה ארבעה בטליונים (כאלפיים חיילים). ראו לעיל, הע

16.

[221] במקור, מגרמנית: "זעבל" (Stebel).

^[23] על בריחתו של אוגינסקי לפינסק, ראו לעיל, פרק ה, סמוך להערה 17.

^[24] על ר' ליפע, גיסו של אהרן-לייזר קוטיק, ראו לעיל, פרק ו, סמוך להערה 5, ובסוף פרק ז.

^[25] הכוונה לחותנו של העילוי ישראל וישניאק. ראו לעיל, פרק טז, סמוך להערה 16.

^[26] במקור: "יא יעשטשע ניע פאָדאָמסאַ" (Ja jeszcze nie podamsa); והוא עירוב פולנית ורוסית.

^[27] סוטניה (sotnia) - יחידה צבאית של מאה חיילים. ראו: *Dictionary of Russian Historical Terms* (לעיל, הערה 7), עמ' 139.

^[28] וכך אכן כמעט שאירע באחוזתו של סיכובסקי. ראו לעיל, פרק יג.

© כל הזכויות שמורות. החומר מובא ברשות בעלי הזכויות.

דף זה הוא חלק מ**פרויקט בן-יהודה**, שמתקיים הודות ל**לסיוע של מתנדבים**.